

8-MAVZU: Xalq maqollari va topishmoqlar.

МАҚОЛЛАР

Мақол деб халқнинг ижтимоий-тарихий, ҳаётий-маиший тажрибаси умумлашган бадиий, образли мулоҳазалардан иборат ҳикматли сўзларга айтилади. Мақол ўзбек тилида мақол, тожикларда зарбулмасал, русларда пословица, арабларда (жонли сўзлашувда) нақл, туркларда ата сўзи атамаси билан юритилади. Мақол атамси арабча [لوق] – қавлун – гапирмоқ, айтмоқ сўзидан олинган.

Мақолларда сўз қиммати алоҳида ёрқин ифодаланади. Чунки мақоллардаги сўзларни бошқаси билан алмаштириш, бирон сўз қўшиш мумкин эмас. Улар миллий тил таркибида қолиплашган ҳолда намоён бўлади. Бу жанр дунёдаги ҳамма халқлар оғзаки ижодида бор бўлиб, ҳажм, шакл, яратилиши мақсадига кўра муштарак ҳисобланади. Ҳатто номланишида ҳам яқинлик аниқ сезилади. Жумладан, арабларда “қавлун” – гап, сўз маъносини ифодаласа, тожикларнинг “зарбулмасал” атамаларида мисол келтириш, руслар “пословица”сида сўзлар билан фикрни ифодалаш, турклардаги “ота сўзи”да эса аجدодлар фикрини эслаш маъноси етакчи. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида ҳам “сав” атамаси оталар сўзини эслаш тарзида келтирилган.

Хуллас, мақол атамаси умумий мазмун жиҳатдан “сўз” тушунчаси билан боғланади. Дунёдаги ҳамма халқлар оғзаки ижодида мақолларчалик шаклан ва мазмунан ўзаро яқин жанр деярли йўқ. Масалан, русча “Шило в мешке не утаишь” (бигизни қопда яшириб бўлмас) – ўзбекча “Ойни этак билан ёпиб бўлмас”; инглизларда “East and West, home is best” (Шарқми, Ғарбми, уйинг энг яхшиси) – ўзбекча “Ўз уйинг, ўлан тўшагинг”; Вьетнамда “Рисовал дракона, получился червяк” (Аждар суратини ишлагандим, чувалчанг бўлиб чиқди) – ўзбекча “Мен дедим ўттиз – Аллоҳ деди тўққиз”, осетинларда “Его в сени не пускают, а он лезет в комнату” – ўзбекча “Ўзига энг бўлмаган, ўзгага эн бўларми”; татарларда “Товуқ тухум қўймасдан, эгаси жўжа сотмоқчи” – ўзбекча “Жўжани кузда сана”; русларда “На чужой стране и весна не красна” (Ўзга юртда баҳор гўзал эмас) – ўзбекча “Ўзга юртда шох бўлгунча, ўз юртингда гадо бўл” маъноларини ифодалайди. Фольклоршунос олимлар мақоллар ва маталларни ўрганувчи соҳани паремиология деб аташади. Паремия – юнонча чуқур маъноли гап, ҳикматли сўз, ибора, мақол, матал маъносини беради. Мақолларнинг жанр хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Мақолларнинг ҳажми қисқа ва чекланган.
2. Мақоллар мазмунан серкўлам ва чуқур маънони ифодалайди.

3. Халқ мақоллари шаклан шеърий ва насрий бўлади. Аммо насрий мақоллар ҳам шеърий мисраларни эслатади. Масалан: Кўза кунда эмас, кунида синади.

4. Мақолларда ҳаётий воқеа-ҳодиса ҳақида қатъий ҳукм ифоланади. Бу ҳукм мусбат ёки манфий мазмунда акс этади.

5. Мақол шахс ҳаётидаги хусусий вазиятни халқ, омма, ҳаёт нуқтаи назардан умумлаштиради.

6. Мақол матни тилшуносликда шахси умумлашган гап ҳисобланади.

Халқ мақоллари тарихи ўнлаб асрлар билан ўлчанади. Ўрхун-Энасой битигларида “Ориқ ва семиз буқани (бирова) тезагидан билса, бирова ориқ ва семиз буқани ажрата олмайди”, “Юпқа қалин бўлса, тор-мор қиладиган баҳодир эмиш, ингичка йўғон бўлса, узадиган баҳодир эмиш” каби мақолни эслатувчи парчаларни ўқиймиз. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида ўнлаб ҳикматли сўзларни учратамиз:

“Еса, ичса охир бари оч тўяр,
Кўзи оч очлигин ўлганда кўяр”.
“Кишига чиройдир уят-андиша,
У асрар ножўя ишдан ҳамиша”.

Айнан шунга ўхшаш фикр Аҳмад Яссавий шеърида шундай келади: “Ал ҳаёю минал иймон” – Расул айтди”, яъни Ҳадисдан олинган парча: “Ҳаё иймондан нишонадур”, - дейилади. Аҳмад Югнакий “Ҳибату-л-ҳақойиқ” достонида “Вале кийсанг атлас, унутма бўзинг” мисрасини ёзади. Бу мисра “Бой бўлсанг, чоригингни унутма” ҳикматли сўзига мос келади. Маҳмуд Кошғарий “Девону луғоти-т-турк” тадқиқотида дала сафарларида ёзиб олган 268 мақол матнини келтирган. Бу намуналар қаторида бироз ўзгариш билан яшаётган қуйидагиларни учратамиз: “Отуғ узгуч бирла ўчурмас” – Ўт аланга билан ўчирилмас; “Тоғ тоққа қавушмас, киши кишига қавушар” – “Тоғ тоғ билан учрашмас, одам одам билан учрашар”. Айни пайтда “Ўт теса, ағиз куймас” – ўт деган билан оғиз куймайди; “Тулки ўз инига урса, узуз ўлур” – тулки ўз инига қараб хурса, кўтир бўлади қабила бугунги кунда унутилган. Улар ўрнига “Ҳолва деган билан оғиз чучимас”, “Ватанига тош отган ватангадо бўлади” деган мақоллар қўлланмоқда. Халқ мақолларининг мазмун кўлами инсон ҳаётининг турли соҳаларини қамрайди. Инсон ҳаётидаги воқеа-ҳодисаларнинг чеки йўқ экан, мақоллар мазмуни чегарасини ҳам ўлчаб бўлмайди. Маиший ҳаётдаги кичик бир эътиборга арзимайдигандек кўринувчи лавҳадан тортиб чуқур фалсафий мушоҳада ифодасигача мақоллар мазмунида ўз аксини топган. Агар “Уйга палос ярашур, хотинга либос” мақоли маиший ҳаётга тааллуқли бўлса, “Ёзда миянг қайнаса, қишда қозонинг қайнар” мақолида вақтни бекор ўтказмаслик, ақл билан иш кўриш инсонга ҳаёт имконини яратиши қайд этилади, “Вақтинг

кетди – бахтинг кетди” мақолида эса фалсафий мазмун ифодаланган бўлиб, инсон тақдирида Вақт тушунчасининг қанчалар муҳим эканлиги таъкидланган.

Мақолларни тасниф қилишнинг бир турида мазмун етакчи ҳисобланади. Унга кўра Ватан, меҳнат, халқ, илм-хунар, мардлик, меҳмон, тадбиркорлик, муҳаббат ва вафо, яхши сўз – жами 30 га яқин мавзулар қайд этилган. Аммо бу мавзуларни яна кўпайтириш ҳам, камайитириш ҳам мумкин. Муҳими, мазмун етакчи бўлган таснифда масалани ҳар томонлама ифодалашга уриниш аниқ сезилади.

“Булбул чаманни севар,
Одам – ватанни”.

Мазкур мақолда инсон руҳий оламида Ватан тушунчасининг аҳамияти қайд этилган. Мақолдаги Ватан сўзида фақат муайян ҳудуд, манзил, ўрин-жой, табиат акс этган, десак янглиш бўлади. Бу сўз маъно жиҳатдан аждодлар руҳи, маънавий мерос обидалари, кадриятлар, миллат бирлиги, менталитет хусусиятлари билан уйғунлашади. Булбул чаманда қанчалар яйраса, инсон ўз ватанида шунчалар эркин ҳис қилади. Булбулни боғларсиз, гулзорсиз, чамансиз тасаввур этиб бўлмаганидек, одамни ўз она диёрисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу мақолни айтганимиз захоти Зокиржон Фурқатнинг чет эллардаги азобини таърифлаб ўз ватанини соғингани ёдга тушади:

“Ғамингда кеча – тонг отқунча йиғлар,
Тонг отғоч, дағи кун ботқунча йиғлар”.

Ватан ҳақидаги мақолларда қиёслаш, таққос етакчидир: Киши юртида шоҳ бўлгунча, Ўз юртингда гадо бўл.

Маълум бўладики, бу мақол аввалги намунадаги мазмунни чуқурлаштиради. Моддий таъминотдан кўра маънавий эҳтиёж муҳимроқ экани ифодаланади. Тажрибасиз одам ҳаётдаги ҳамма муаммони иқтисод билан ўлчайди. Унинг учун турмуш тўкинлиги ҳар қандай тушунчадан афзалдек туйилади. Лекин Бобурдек шоҳ ўз диёрини эслаб азобланганидан хулоса чиқарсак, мақолдаги фикрнинг қанчалар аниқ ва ибратли тарзда берилгани маълум бўлади.

Энди бошқа бир мақолга мурожаат қилайлик:
Она юртинг омон бўлса,
Ранги-рўйинг сомон бўлмас.

Бу мақолда шахснинг она юртида яшаши ва истиқомат қилиши ундан маълум бурчни ҳам талаб қилиши ифодаланган. Инсон ўз юртида бемалол яшаши мумкин. Аммо бу юрт омон бўлса, яъни тинч бўлса, эркин-озод бўлса. Юрт тинчлиги, эркинлиги, озодлиги эса халқнинг ўз юртига бўлган иймонли муносабати оқибатида вужудга келади. Агар халқ оғзаки ижоди асарларини таҳлил қилсак, Ватан мавзуйига алоҳида эътибор берилганига гувоҳ бўламиз. Тарихий маълумот ва ҳужжатлар бевосита халқ фарзандларининг аждодлар васиятига содиқ эканликларини тасдиқламоқда. Қайта-қайта кўп намуналарда ватан озодлиги, эркинлиги ҳақидаги таъкиднинг кучайиши бежиз эмас. Кўпинча, бу мақолларда ватан ва эл тушунчаси уйғунлашади:

Элинг омон бўлса – сен омон.

Элинг, юртинг бўлмаса,
Ойинг кунинг бўлмасин.

Хуллас, халқ мақолларида қайси мавзу, ҳаётнинг қайси соҳаси ҳақида фикр юритилмасин, танланган муаммо ҳар томонлама, атрофлича ёритилади. Буларнинг ҳаммаси ўзбек халқининг асрлар давомида нақадар доно ва ақлли ижодкор фарзандларга эга эканини далиллайди.

Халқ мақолларининг узоқ ўтмиш маҳсули эканлиги айрим намуналарни бугунги кунда тушуниш осон эмаслигини ҳам изоҳлайди. Баъзан мақоллар қаторида шундайлари ҳам учрайдики, ҳатто умумий фикр нима билан боғлиқ эканлигини англаш қийин бўлиб қолади. Масалан: “Бир пул бериб йиғлатдим, минг пул бериб юпатдим” мақолини олайлик. Бу мақолнинг моҳиятини мақолдаги фикр йўналиши ва қаршилантериш усулидан тахмин қилиш мумкин, холос. Яъни умумий мазмунда ножўя қилинган ҳаракат ёки тадбир охир оқибатда инсонга қўшимча ташвиш келтириши мумкинлиги ҳақида огоҳлантирилмоқда. Сен шундай ҳаракат қилгинки, бу ҳаракатинг ёмон оқибатларга олиб келмасин, дейилмоқда. Аммо нима учун бир пул бериб йиғлатса, минг пул бериб овутади ёки юпатади. Бу муаммони ҳал қилиш учун тарихга мурожаат қиламиз. Қадим замонларда аза пайтида йиғлаб берадиган махсус одамлар бўлган экан. Уларни “гийранди” деб аташган. Аслида “гийранди” “тирянди”дан олинган бўлиб, “йиғламоқ” феъли билан маънодошдир. Уйда бирор яқин одами ўлса, майит эгаси гийрандини чақирган. У аза давомида маълум ҳақ эвазига йиғлаб беришни бўйнига олган. Лекин гийранди ўз санъатини шундай эгаллаши ҳам мумкин эдики, майит эгаси бу айтивларга, бу дод-фиғонга, бу нолаларга чидамасди. Шунда у гийрандидан йиғламасликни илтимос қилган. Гийранди эса атайин авжга чиққан. Натижада уни йиғидан тўхтатиш учун кўпроқ ҳақ берилган. Мақолда арзимаган ҳақ эвазига йиғловчини чақирдиш, аммо унинг жим бўлиши учун катта пул бериш воқеаси акс этган. Шундай қилиб, мақоллар мазмуни уларнинг ўзи ва табиати каби сирли оламга эгадир. Халқ оғзаки ижодидаги мақоллар жанри тарихий ҳаёт давомида сон ва мазмун жиҳатдан бойиш хусусиятига эга. Яъни мақоллар замон ўтиши билан истеъмолдан чиқиши ва айна пайтда янги-янги намуналари вужудга келиши мумкин.

Мақолларнинг истеъмолдан чиқишида қуйидаги омиллар сабаб бўлади:

1. Тарихий ҳаётнинг ўзгариши. Ижтимоий ҳаётда мақолни қўллаш эҳтиёжининг йўқолиши оқибатида мақол халқ эсидан чиқади.

Омоч сени тўйдиргай,
Омборингни тўлдиргай.

Омоч ишлатиш аста-секин йўқола борган сари бу мақол ҳам истеъмолдан чиққан.

2. Тарихий сўзлар иштирокидаги мақоллар вақт ўтиши билан йўқолади.

Қозига берсанг суяр,
Бермасанг – сўяр.

3. Айрим мақоллар оғзаки ижоднинг оғзакилиги белгиси таъсирида йўқолиши ҳам мумкин. Бир авлод қўлламаган мақол ўлимга маҳкум.

Хитой хонининг газмоли кўп, лекин ўлчамай кесилмайди.

Баъзан мақолнинг бир қисми яшайди, иккинчиси йўқолади.

Аш татиғи туз, жуғрин жемес.

(Ош туз билан тотли, лекин лаган билан ёлғиз тузнинг ўзи ейилмайди).

Бу мақолнинг биринчи қисми ҳозир ҳам бор, аммо иккинчи қисми биз тасаввур ҳам қилмаймиз.

Юқоридаги сабаблар мақолнинг йўқолишига олиб келади. Айни пайтда мақолларимиз намуналарининг бойиш манбалари ҳам йўқ эмас. Улар куйидагилардан иборат:

1. Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар натижасида янги мақоллар вужудга келади. Масалан, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг “Ватанни севмоқ иймондандир” ҳикматли сўзини қўллаш оммалашди. Дастлаб, бу мақолсифат жумланинг Абдулла Авлоний ёзган “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” китобида Муҳаммад Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадиси экани айтилган эди. Аммо бу ҳикматли сўз халқимиз орасида кўп қўлланмаган. Мустақилликдан сўнг энг оммавий мақолга айланиб кетди.

2. Халқ мақолларининг янги-янги намуналари халқлар ўртасидаги иқтисодий, ижтимоий алоқаларнинг ривожланиши натижасида пайдо бўлди. “Олма оғочидан олисга тушмас” мақоли “Яблока от яблони далеко не падает”нинг таржимаси. Бугунги кунда бу мақолнинг келиб чиқиши бизни деярли қизиқтирмайди.

3. Янги мақолларнинг пайдо бўлиши алломалар, доно адиблар айтган ҳикматли сўзлар билан боғлиқ бўлади. Тарихда биз Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий ижоди билан танишар эканмиз, афоризм деб аталмиш муаллифи аниқ доно ва ҳикматли сўзларга дуч келамиз. “Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур” каби мисоллар шулар жумласидандир.

Мақоллар ўз ва кўчма маъноларга эга бўлиши билан яна ҳам диққатга сазовордир. “Ёмон хотин олгунча, бўйдоқ юрган яхшироқ”, “Қизи борнинг нози бор”, “Қуда бўлгунча, кўп синаш, қуда бўлгач, кўп сийлаш” каби мақоллар ўз маъносида қўлланади. Айрим мақоллар фақат кўчма маънода қўлланади. “Шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламас”, “Эгрининг омочи

ерга ботмас”, “Ўтин айирган болта майдонда қолар” каби мақоллар билан танишганимизда кўчма маъно яширинганини ҳис қиламиз. Бир қарашда “Шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламас” мақоли ўз маъносида ҳам қўлланадигандек туйилади. Аммо бу ҳикматли сўзни ҳеч ким ўз маъносида деярли қўлламайди. Аслида, ҳаётда учраб турадиган турли миш-мишларнинг рост эканлигини таъкидлаш мақсадида бу мақолни эсга олиш одат тусига кирган. “Тухматчининг омови ерга ботмас” мақолида бир оз ғалати фикр илгари сурилгандек туйилади. Омовнинг ерга ботмаслиги билан тухматчининг қандай алоқаси бўлиши мумкин, деган мулоҳаза пайдо бўлади. Аммо айнан шу ўринда “омов” деганда, бевосита ер ҳайдашда фойдаланиладиган асбоб эмас, балки тухматнинг натижаси назарда тутилади. “Ер” сўзи иймонли, ростгўй одамга нисбатан қўлланган. Яъни тухматчининг тухмати ростгўй ва покиза одамга ҳеч қандай салбий таъсир кўрсата олмаслиги таъкидланмоқда. Бинобарин, мақол матни билан танишганда, ёки уни эшитганда, қандай мақсадни назарда тутиб қўлланганига эътибор беришимиз лозим. Акс ҳолда айтилган мақолнинг асл маъносини тушунмай қолишимиз мумкин.

Халқ оғзаки ижоди асарларини ўрганиш уларни ёзиб олишдан бошланади. Асарнинг ёзиб олиниши эса фольклоршунослик фанининг шаклланишидан дарак беради. Бу жиҳатдан қараганда, ўзбек фольклоршунослигидаги дастлабки ҳаракат XI асрга тааллуқлидир. XI асрда Маҳмуд Кошғарий “Девону луғоти-т-турк” асарига (1074) мақоллар, кўшиқлар, ривоят, афсона ва бошқа жанрга мансуб намуналарни киритди. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, дала шароитида олим ёзиб олган ижод дурдоналарида бевосита бизнинг аجدодларимиз ҳам иштирок этган. Маҳмуд Кошғарий оталар сўзини эсламоқ маъносида, аввалроқ айтганимиздек, “сав” атамасини келтиради. Кейинчалик Алишер Навоий мақолдан мисол келтиради ва “масал” атамасидан фойдаланади. Филология фанлари доктори, профессор Х.Г.Кўр-ўғли Сафавийлар даври (XV-XVI аср)да туркий мақоллар тўплангани, аммо бу мажмуанинг йўқолгани ҳақида маълумот берган. Ўзбек тилидаги ҳикматли сўзлар тўпламини 1923 йилда “Ўзбекча оталар сўзи” (тўпловчи ва тузувчи Мулло Бекжон Раҳмон ўғли) деб номлашган бўлсалар, 1926 йилда “Ўзбек мақоллари” (тўпловчи ва тузувчи Шерали Рўзи) деб аташди. Шу пайтдан “мақол” атамаси жанр сифатида кенг ўрин олди, дейиш мумкин. Шундан кейин Б.Каримов, Ш.Ризо, Ў.Азимов, Ў.Холматов, Ҳ.Зариф, М.Афзалов, С.Иброҳимов, С.Худойберганов, Р.Жуманиёзов, М.Аҳмадбоева, Э.Сиддиқов, Т.Мирзаев, К.Имомов, Ғ.Жаҳонгиров, С.Қосимов, З.Ҳусаинова, Б.Саримсоқов, А.Мусақулов, М.Жўраев каби ўнлаб олим ва зиёлилар халқ мақолларини тўплаш ва ўрганишда фаол иштирок этдилар. Айниқса, 1987, 1988 йилларда икки жилддан иборат “Ўзбек халқ мақоллари” китобларининг нашр этирилишини бу соҳадаги алоҳида воқеа сифатида таъкидлаш мумкин.

Халқ мақолларининг бадиий жиҳатдан мукаммаллиги таниқли олимлар ва шоир, ёзувчилар томонидан тан олинган. Бу жиҳатдан мақоллар сўз санъатининг олий намунаси сифатида баҳоланишга лойиқ. Ҳажм жиҳатдан

кичиклиги, мазмунан сермаънолиги, мавзу жиҳатдан ҳаётийлиги мақолларнинг асрлар давомида оғиздан оғизга ўтиб яшашини таъминлаган омиллардир. Санъат асари қимматини белгиловчи энг талабчан синов вақт ҳисобланади. Айниқса, вақт синови талабига оғзаки асарнинг жавоб бериши ўта муҳимдир. Ҳар қанча ташвиқотларга қарамай шўро тузумида колхоз афзаллиги мақталган мақолларнинг умри қисқа бўлди. Шўро тузуми ҳақидаги мақтов дostonлар ҳам яратилгани заҳоти эсдан чиқиб кетди. Ҳақиқий мақолларнинг шаклланиши узоқ даврни қамрайди, аммо бадиий мукамал ва ҳаёт тажрибаси акс этган мақолнинг умри боқий бўлади. “Қонни қон билан ювиб бўлмас” мақолини Маҳмуд Кошғарий “Қаниғ қон билан жумас” тарзда келтирган. Бу мақол олим қаламига тушгунига қадар неча асрлар яшаганини фақат тахмин қилиш мумкин. Кўриниб турибдики, мақолларнинг бадиий мукамаллиги уларнинг ҳаётийлигини, умрбоқийлигини изоҳлар экан. Айни чоқда бадиий гўзалликнинг бевосита сўз танлаш, тасвир воситаларидан унумли фойдаланиш жиҳатлари ҳам бор. Уларнинг айримларини эсга олиб ўтамиз:

1. Қаршилантириш (тазод). “Яхшидан боғ қолар, ёмондан доғ”. Бу мақолда “яхши”, “ёмон”; “боғ”, “доғ” сўзлари қарама-қарши маъноларни билдиради ва шу билан бирга “боғ” – “доғ” сўзлари чиройли қофияни таъминлайди.

2. Товушдошлик (аллитерация, ассонанс).

“Бой бойга боқар, сув сойга оқар”.

Мақолда “Б”, “Й”, “Р”, “С” каби ундош товушлар аллитерация – ундош товушлар уйғунлигини, “О”, “А”лар эса ассонанс – унли товушлар ўхшашлигини кўрсатади ва мақол қимматини оширади.

3. Метафора – кўчим (истиора).

“Отнинг яғири тойга қолар”.

Бу мақолда “от” сўзидан қариндош-уруғчиликдаги катта авлод вакилининг рамзи сифатида фойдаланилган. Одатда маҳаллада бирор одамга баҳо бериш лозим бўлса, биринчи навбатда, у шахснинг ота-онаси эсга олинади. Катта авлод томонидан йўл қўйилган камчилик шу заҳоти фарзандга кўчирилади. Натижада, инсон ҳаёти давомидаги ҳар бир хатти-ҳаракат маҳалладошлар, қариндошлар томонидан назоратда экани англашилади. Мақол мазмунан ҳар бир инсон ёшидан қатъи назар келажақда ота, она бўлишни орзу қилса, кейинги авлодига “яғири”ни қолдирмаслиги керак, деган маъно англашилади ва катта, ёш авлод тарбиясининг муайян тўғри тизимда бўлиши учун асос тайёрланади. Мақолда истиора санъати етакчилик қилади.

“Эт билан тирноқни ажратиб бўлмас” мақолидаги “эт” ва “тирноқ” сўзлари қариндош-уруғ; ота-бола; ака-ука маъноларини билдиради. Бу мисолда синекдоха санъати ҳам бор. Яъни бутуннинг таркибий қисми орқали яхлит нарса ифодаланган.

4. Сифатлаш.

“Буғдой нонинг бўлмасин, буғдой сўзинг бўлсин”.
Мақолда инсонлар ўртасидаги муносабат фақат моддий нарсa билан эмас,
ширин муомала билан қадрланиши қайд қилинмоқда. “Буғдой нон”, “буғдой
сўз” бирикмасида сифатлаш санъати қўлланган.

5. Жонлантириш (ташхис).

“Ўтин айирган болта майдонда қолар”.

Бу мақолда одамларни тоифаларга: пулли-пулсиз, амалли-амалсиз,
фойдали-фойдасизга ажратиб муомала қилиш ўша шахснинг халқдан
ажралиб қолишига сабаб бўлиши акс этган. Иккинчидан, бирор муаммони
ҳал қилишда фаол иштирок этган одам, кўпинча, иш битганидан сўнг эсдан
чиқиши ифоланган. Яъни ўтин ёрган болта иш битганидан сўнг ўша жойда
қолишига қийёсланган.

Хуллас, мақоллар бадиияти уларнинг яратилиши устида авлод-авлод
миллат вакилларимизнинг ижод қилиш савияси қанчалар юқори бўлганидан
дарак беради.

Ёзма адабиёт вакиллари асарларида халқ мақоллари оғзаки ва ёзма
адабиёт ижодий ҳамкорлигининг кўприги даражасида муҳимдир. Ҳар бир
ижодкор мумтоз адабиёт даврида бўладими, ҳозирги замонда бўладими халқ
вакили ҳисобланади. У иқтидорли шахс, аввало, ўзбекнинг тарбиясида вояга
етади. Халқ билан бирга яшайди, миллат вакили менталитетини
ўзлаштиради. Шу билан бирга ижодида асарларини ўқиётган оммага ўзининг
халқ вакили эканини уқтирмоқчи ҳам бўлади. Бу мақсадни амалга оширишда
мақол энг самарали омил сифатида хизмат қилади. Ёзма адабиётда мақоллардан фойдаланишнинг уч кўриниши мавжуд:

1. Халқ мақоли айнан келтирилади.

Алишер Навоидан Муқимийгача, Чўлпондан Ўткир Ҳошимовгача ўз
асарларида фикрни ихчам ва тушунарли ифодалаш мақсадида мақол
матнидан айнан фойдаланганлар.

“Масалдурким уйқу ўлимдир” (Алишер Навоий).

“Отнинг ўлими, итнинг байрами” (Абдулла Қахҳор).

2. Мақолдаги айрим сўзлар ўзгаради, маъно сақланади.

“Оталарда бир сўз бор, эшит оғажон,

Босган изидан қайтмас, ўлса ҳам арслон” (Ҳамза).

Бу мисраларда шоир “Арслон изидан қайтмас, йигит сўзидан” мақолидан
ижодий фойдаланган.

3. Шоир бирор фикрни мақолдаги маънодан фойдаланиб ифолайди.
Бир қарашда бу фикр мустақилдек кўринади. Фикр юритсак, адибнинг халқ
мақолларидаги маънони ўзига хос бошқа сўзлар билан ифолаганини
англаймиз. Масалан, Алишер Навоий ғазалларидан бирида “Ўлтурур
махрамни султон, ганжи пинҳон айлагач”, - деган мисра бор. Унда хўжайин,
султон, ҳоким хазинасини яширишни махрамига, яъни энг яқин

хизматларини бажарувчи хизматкорига буюриши, хазина бирор ерга кўмилганидан сўнг ортиқча гувоҳдан қутулиш учун уни ўлдириши айтилган. Эҳтимол, шоир замонасида айнан шундақ мақол бўлгандир. Аммо биз бу мақолнинг борлигидан беҳабармиз. Лекин ундаги маъно бугунги кунда мавжуд ва биз аввалроқ эсга олган “Ўтин айирган болта майдонда қолар” ёки “Ишим битди, эшагим лойдан ўтди” каби мақоллар мазмунини ифодалайди. Баъзан мумтоз шоирлар ғазалдаги байтларнинг ҳар бирида бирор мақолни мисол қилиб ҳам келтирган ҳоллар учрайди. Хусусан, XIV-XV асрларда яшаган таниқли шоир Лутфийнинг қуйидаги ғазалига эътибор беринг:

Аёқингга тушар ҳар лаҳза гесу,
Масалдурким: “Чироғ туби қоронғу”.

Тутармен кўзки кўрсам оразингни,
Ки дерлар “Оққон ориққа оқар сув”.

Юзингни туттум ортуқ ойу кундин
“Кишининг кўзидур оре торозу”.

Кўзунг қонимдин иймонмас ажабдур,
Ки “Кўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду”.

Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат
Ки айтурлар: “Тилаганни тилоғу”.

Бу ғазалда ажойиб сўз соҳиби мавлоно Лутфий ўзининг маъшуқасига бўлган кўнгил изҳорини сўз марваридларидан тизилган маржондек ифодалай олган. Ғазалнинг мазмуни гўзал ва мўъжаз дoston маъносини беради:

Аёқингга тушар ҳар лаҳза гесу,
Масалдурким: “Чироғ туби қоронғу”.

Байтда ёрнинг қадди тик шамга ўхшатишмоқда. Шамнинг ёнаётган пиликдан пастки қисми қоронғи бўлади. Ёрнинг юзи ёнаётган шамга қиёсланмоқда. Унинг сочи шу қадар узунки, юзи ёруғ, пастки қисми қоронғи кўринади.

Тутармен кўзки кўрсам оразингни,
Ки дерлар “Оққон ориққа оқар сув”.

Шоир ўзини бир пайтлар сув оққан ариққа ўхшатади. У оққан ариққа сув оқишини кутиб умид қилмоқда: кўз тутиб ёрнинг висолига етмоқчи. Маъшуқанинг ошиқ ҳузурига келиши ошиқ учун қақраб ётган ариқдан яна сув оқишига тенглаштирилмоқда.

Юзингни туттум ортук ойу кундин
“Кишининг кўзидур оре торозу”.

Халқда одамнинг кўзини торозига ўхшатиш ҳақида мақол бор. Менинг кўзим тарозига ўхшагани учун бир палласида ой ва қуёш бўлса, иккинчи паллада маъшуқа. Маъшуқамнинг юзини ортиқ кўрганим учун тарози палласининг шу томони босиб турибди. Ой ва қуёш эса иккинчи паллага жойлашган ва маъшуқа гўзаллигига чидаш бермай осмонга учиб кетган.

Кўзунг қонимдин иймонмас ажабдур,
Ки “Кўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду”.

Мумтоз адабиётда маъшуқанинг кўзи ва холини қоралиги учун ҳиндга ўхшатиш анъанаси бор. Бу ўринда шоир ёрининг кўзини ҳиндга ўхшатмоқда. Ҳинд қондан кўрқади, деган тушунча бор. Аммо мен ажаблanamанки, сенинг кўзинг ҳинд бўлса ҳам кўз ёшларимнинг қондек оқишидан кўрқмаяпти. Агар кўрққанида эди, раҳм қиларди, мен васлингга етар эдим ва кўз ёшларим тўхтар эди.

Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат
Ки айтурлар: “Тилаганни тилогу”.

Мазкур байт ғазалда ифодаланган ҳамма орзу-истакларнинг хулосаси ҳисобланади. Унда шоир ўз маъшуқасидан охирги марта мурувват, лутф қилишни сўрамоқда. Мен одамлар “Тилаган тилагига етади” деганларидек, сенга васлингга етиш учун илтижо қиламан ва агар одамларнинг гапида ҳақиқат бўлса, мақсадимга етаман, деб умид билдираман, демоқчи. Маълум бўладики, бир жиҳатдан, мақоллар шоир маҳоратининг намоён бўлиши учун ажойиб воситага айланган. Иккинчи жиҳатдан, ғазал воситасида биз XIV-XV асрларда халқ орасида машҳур бўлган мақоллар матни билан танишиш имконига эга бўлмоқдамиз. Айрим иқтидорли ёзувчилар бадий асарларида қаҳрамон нуткида қўллаган мақол орқали уларнинг дунёқараши, феъли ҳақида китобхонда тасаввур ҳосил қилишга эришганлар. Мисол учун Абдулла Қодирий ўзининг “Ўткан кунлар” романида Юсуфбек ҳожи нуткида “Зўри беҳуда миён меши- канад”

(тожик мақоли: ортиқча зўриқсанг, белингни синдирасан), хизматкор аёл Тўйбека нутқида “Тенг тенги билан, тезак қопи билан” мақолини келтиради. Мақолларни қўллашданоқ Юсуфбек хожининг илмли, форс тилини билувчи зиёли экани, Мирзакарим қутидор хизматкорининг эса содда, илм кўрмаган, бор гапни лўнда ва аниқ айтишга ўрганган аёл экани сезилади. Хуллас, халқ мақоллари ёзма адабиёт вакиллари томонидан уларнинг иқтидорини намоён қилишга ёрдам берган. Фольклоршуносликда бундай фойдаланишлар фольклоризм деб юритилади.

Халқ мақоллари шакл ва мазмун жиҳатдан маталларга яқин жанр ҳисобланади. Маталлар ҳам ихчам матнга эга эканлиги билан мақолга ўхшайди. Матал, одатда, нотик нутқи таркибий қисмини ташкил этади, аммо мустақил қўлланганда тугал фикр англатмайди. Масалан, халқимизда “Яхши гап билан илон инидан, ёмон гап билан қилич қинидан чиқар” деган мақол бор. Агар мақолнинг ярим матнини “Фалончи илон инидан чиқадиган қилиб гапирди” тарзида қўлласак, биз матал айтган бўламиз ва “Фалончи яхши гапирди” маъносини билдирамиз. Чунки “илон инидан чиқадиган” сўз бирикмаси алоҳида айтилса, мустақил маъно англатмайди. Маълум бўладикки, матал шахс нутқини гўзаллаштириш учун хизмат қилар экан, холос. Мақол эса маталдан мустақил маъно ифодалай олиш хусусияти билан фарқланади.

ТОПИШМОҚЛАР

Топишмоқлар ҳажми ва шаклига кўра мақолларга ўхшайди. Баъзан мазмунига кўра ҳам яқинлик сезилади. Аммо яратилиш мақсади бошқа ҳисобланади. Жанрнинг номланишига эътибор беринг. “Топ” сўзининг талаффуз этилишиданоқ ўйла, ахтар, солиштир, изла маънолари етакчилик қилади. Унга “иш” қўшимчаси қўшилганда, вазифа аниқлашади: “-моқ” ҳаракат номи қўшимчасидан кейин “қўлингдан келса”, “эпласанг”, “уддалай олсанг” тушунчалари ифодаланади. Топишмоқларнинг қуйидаги жанр хусусиятлари бор:

1. Ҳажм жиҳатдан қисқа ва ихчам.
2. Шаклан шеърий, насрий кўринишга эга.
3. Яратилиш мақсадида матнда яширинган нарсани топиш вазифаси қўйилади.
4. Мазмунида ҳайвонот, ўсимлик, коинот, маиший ҳаётдаги нарсаларнинг хусусиятлари яширин тарзда ифодаланади, уни топишга даъват этилади.
5. Топилиши лозим бўлган нарса, кўпинча, битта, баъзан икки ва ундан ортиқ миқдорга эга бўлади.
6. Топишмоқларда қўлланган асосий бадиий санъат истиора (метафора) ҳисобланади.

Топишмоқларда топилиши лозим бўлган нарсанинг шакли, ҳажми, ранги, вазифаси ва шу каби хусусиятлари ҳақида маълумот берилади, аммо бу белгилар истиора санъатидан фойдаланилган ҳолда бошқа нарса билан боғланади. Масалан:

Қопча,
Қопча ичида унча,
Унча ичида устунча.

Бу мантида яширинган нарсанинг учта белгиси учта истиора воситасида берилган. Демак, унинг шакли қопга, ичидаги қисми унга ўхшатишмоқда. Фақат ун ўртасида устуни ҳам бор экан. Топишмоқни топаётган одам матнда жийда ҳақида гап кетаётганини топса, фикрий мусобақада енгган бўлади. Кўпинча, яширинган нарсанинг фақат кўриниши, хусусиятлари ҳақида маълумот берилади, лекин ҳеч нарсанинг номи қайд этилмайди. Бундай вазиятларда изловчи шахс фақат ўзи билган нарсаларга хос белгиларни эслаб ечимни топиши мумкин.

Оғзи ола аломат,
Ичи қизил қиёмат,
Сув сепсам, қуруқ чиқар,
Ё алҳазар, саломат.

Бу топишмоқда “аломат”, “қиёмат”, “саломат” сўзлари асосан қофия ҳосил қилиш учун келтирилганини билишимиз керак. Энди яширинган нарсанинг оғзи борлигига, бу оғизнинг кўриниши ола эканига, ичи қизиллигига, унинг ичида сув сепиладиган нарса бўлишига диққат қиламиз. Сув сепсагу у нарса қуруқ чиқса, демак “қизил қиёмат” олов бўлиши мумкин. Шундан сўнг ниманинг ичида олов бўлишини эсга оламиз. Ва яширинган нарса тандир эканини топамиз. Аммо барибир топишмоқнинг жавобини топиш осон эмас. Топишмоқни топиш учун унинг яратилишида муаллиф бўлган номаълум шахсдек фикр юритиш усулини излаш керак. Агар ҳар бир топишмоқнинг заминида муайян фикрий кашфиёт ётишини назарда тутсак, уни топадиган шахс ҳам айнан шу янгиликни бошқа йўл билан кашф қилиши керак бўлади. Бинобарин, у ҳам муаллиф ҳаёт тажрибасига, кузатиш нуктаи назарига, фикр юритиш йўналишига эга бўлиши лозимлиги сабаб жуда мураккаб тарзда мулоҳаза юритиш жараёнини бошидан кечиради. Топишмоқлардаги саволлар тизими хусусиятларни санаш тарзда амалга оширилар экан, ҳайратомуз қарама-қарши мулоҳазаларга дуч келамиз. Масалан: “Қўлсиз, оёқсиз эшик очар”, “У ёққа ўтдим – билдингми, Бу ёққа ўтдим – билдингми, Оқ қуврайнинг бошини, чертиб ўтдим – билдингми?” топишмоқларида ҳайрон қолишга мажбур қиладиган муаммолар жуда кўпга ўхшайди. Хусусан, бизни қандай қилиб қўл бўлмаса, оёқ бўлмаса эшик очиш мумкин, ахир эшик ўзи нима билан очилади? – деган савол ўйлантиради.

Иккинчи намунада эса наҳотки у ёқдан бу ёққа ўтган нарсани мен сезмаслигим мумкин? У нарсага оқ қуврай – чўл-даштда ўсадиган ёввойи ўтнинг нима алоқаси бор? Ёки нега чертади, узмайди ёки бошқа нарса қилмайди, - деган саволлар қийнайди. Бу саволларга жавоб топиш учун биз савол берган одамнинг фикр юритиш усулидан фойдаланишимиз лозим бўлади. Шундагина ҳар икки саволнинг жавоби шамол эканини топамиз. Аммо масаланинг оғирлиги шундаки, баъзи топишмоқларда баён қилинган таърифдан фойдаланиб қандай йўналишда мулоҳаза юритиш лозимлигини аниқлай олмаймиз. Қуйидаги матнга диққат қилинг:

Бир ярим қуён,
Уч тулки,
Тўққиз сигир,
Беш эчки,
Ўн икки туя,
Ўн йилқи.

Бу топишмоқда одамнинг ҳаёлини рақамлар эгаллайди. Нега қуён бир ярим ёки туя ўн икки бўлиши керак, деб ўйлаймиз. Кейин рақамларни қўшиб бирор натижага эришмоқчи бўламиз. Аслини олганда эса, муаммо ойни аниқлаш билан ечилади. Яъни қуён бир ярим, тулки уч, сигир тўққиз, эчки беш, туя ўн икки, йилқи ўн ойда туғади. Биз чорва, мол боқиш билан шуғулланган бўлсак, топишмоқни топиш осонроқ кечади. Жуда бўлмаганда қайд қилинган ҳайвонларнинг неча ойда туғишини билиб оламиз. Топишмоқнинг пайдо бўлиши ҳақида фольклоршуносликда аниқ далилий маълумотлар йўқ. Айрим олимлар унинг қадимий эканини қайд қиладилар. Аммо мақоллар намуналари кўплаб келтирилган “Девону луғотит турк” асарида топишмоқ матни учрамайди. “Табзуғ” сўзи топишмоқ маъносини ифодалаши айтилади холос. Топишмоқ ҳажман, шаклан мақолга ўхшаганлиги учун бу икки жанрнинг вужудга келиш вақти ҳам бир хил бўлиши керак, деган тахмин билдирилган. Биз ҳам шу фикрга қўшиламиз. Айни чоқда қуйидаги икки ҳолатга диққатингизни қаратмоқчимиз.

1. Аёз эртагида Аёз бир чолни йўлда учратиб:

- Ота, узоқ йўлни яқин қилиб кетайлик, - дейди. Бир оздан кейин:
- Ота, от бўлмаса ҳам той миниб кетайлик, - дейди. Аммо бу сафар ҳам чол индамайди. Чолнинг қизи кейинроқ отасига Аёзнинг аввал гаплашиб кетайлик деганини, кейинги мурожаатида чолга ҳасса ясаб бермоқчи бўлганини тушунтиради.

Қиз отасига икки пул бериб уч хил ейдиган нарса олиб келишини илтимос қилади. Арзимаган пулга уч хил ейдиган овқатни яна Аёз топиб беради. Бу нарса ҳандалак бўлиб чиқади. Ҳандалакнинг этини қиз билан чол, пўчоғини эчки, уруғини товук ейди.

Қиз қўшни кампирдан чучварани зич жойлаб, устига ёғ қуйиб, патир билан ёпиб Аёзга олиб бориб беришни илтимос қилади. Шунда кампир Аёзга: “Ҳаво қоронғи, юлдуз зич, ой бутун”, - дейиши керак эди. Аммо кампир йўлда чучвара ва патирдан ейди, ёғдан ичади, аммо қиз буюрган гапни аниқ айтади. Юборилган нарсаларни еган Аёз кампирга: “Ҳаво ёруғ, юлдузлар сийрак, ой яримта”, - экан денг, - дейди. Аёзнинг жавобидан қиз йўлда кампирнинг дастурхондаги нарсалардан еганини англайди .

2. “Ойчинор” достонида ёш Ойчинорга уйланмоқчи бўлган Назарбойдан қиз қалин эвазига “Ўнта қўзи, йигирмата бўри, ўттизта арслон, қирқта қоплон, элликта айғир, олтмиш бешта ахта, саксонта сарка, тўқсонта тахта...” талаб қилади. Бўри, арслон, қоплонни топишга қурби етмаган бой достон қахрамонларидан бири – Бобурдан ёрдам сўрайди. Назарбой Бобурга бир бева хотинга уйланмоқчи эканини айтади. Шунда Бобур бойнинг гапларини мулоҳаза қилиб, унга ёлғон гапирганини, уйланмоқчи бўлган аёли бева эмас, қиз эканини айтади. Ўз фикрини исботлаш учун йигит ўн ёшида қўзидай, йигирмада бўридай, ўттизида арслондай, қирқда қоплондай, эллигида айғирдай, олтмиш бешда ахтадай, саксонда саркадай, тўқсонда тахтадай бўлишини мисоллар билан исботлайди. Шундан кейин Назарбой чоллигини ҳам, қиз бола Ойчинорга уйланмоқчи бўлганини ҳам тан олади . Юқоридаги икки мисол топишмоқларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги тахминларга маълум даражада аниқлик киритади. Айтмоқчимизки, топишмоқлар дастлаб эртак, достон ёки яна қайсидир жанрлар таркибида вужудга келган. Кейинроқ ана шу жанр таркибидан ажралиб чиқиб, алоҳида – мустақил асарлар сифатида халқ оғзаки ижодидан ўрин олган. Матнлардаги истиора санъати қўлланган той, ой, юлдуз, қўзи, бўри, қоплон кабилар жумбоқли муаммони ечувчи восита сифатида фойдаланилган. Муҳими шундаки, эртак ва достондаги топишмоқнамо фикрлар кейинчалик топишмоқлар алоҳида жанр бўлиб яшай бошлаганда ҳам уларнинг яратилишида асос вазифасини бажарган. Хусусан, бирон топишмоқнинг яратилиши учун топилиши лозим бўлган нарса – предметларнинг хусусиятлари етакчи маълумот берувчи омил бўлган. Топишмоқларнинг яратилишида топилиши лозим бўлган нарса бир қатор хусусиятлари билан бошқа нарсага ўхшатилади. Бу хусусиятларни қуйидагича белгилаш мумкин бўлади:

1. Яширинган нарсанинг ташқи қиёфаси. Унинг ҳажми, шакли, кўриниши асос қилиб олинади.

Узун терак йиқилди,
Учи менинг қўлимда.
Зағизғони сайради,
Сочи менинг қўлимда.

Демак, топилиши лозим бўлган нарса дарахтдан ясалар экан. Унинг бўйи ҳам баландгина теракни эслатади. “Зағизғони сайради”, маълум бўлдики, ундан овоз чиқади. “Сочи менинг кўлимда” дейилгандан сочни эслатувчи нарса ҳам унинг таркибий қисмини ташкил этади. Натижада, топишмоқни топиш учун биз унинг ёғочдан ясалганини, бўйи-басти борлигини, овоз чиқишини, унинг сими борлигини билиб олдик. Озгина фикр юритсак, нарсанинг мусиқа асбоби эканини, хусусан, танбур, дутор, рубоб, ғижжак ҳақида гап кетаётганини англаймиз.

2. Топишмоқ матнида ранг ҳақида маълумот берилади. “Кўк косани тўнтардим”, “Кўк сандиғим очилди, ичидан зар сочилди” топишмоқларида осмон, қуёш ҳақида фикр юритилмоқда. “Қора уйда минг чироқ, уйни ёритмас” (Тунда осмондаги юлдузлар). “Қора туям қочяпти, кумолоғин сочяпти” (Қора булут ва дўл).

3. Топмоқчи бўлган нарсамизнинг тузилиши, таркиби юзасидан маълумот берилади:

“Олтиндир,
Бу толнинг ўн икки шохи бор.
Ҳар шоҳида тўрттадан уя бор,
Ҳар уяда еттитадан тухум бор.
Ҳар тухумнинг ярми қорадир, кўрсанг,
Ярми оппоқдир топган бўлсанг” (Йил, ўн икки ой, ҳафта, кун, кеча, кундуз).

“Том устида бир палак,
Унда ўн икки ҳандалак,
Ўн бирини еса бўлар,
Бирини емай, бўлар ҳалак” (Йил, ўн икки ой, бир ой рўза).

4. Нарсанинг бажарадиган вазифаси таърифланади. Ҳаётдаги асосий белгиси ҳаракат мисолида баён этилади:

“Лип этади кириб кетади,
Чиқазолмай эсинг кетади” (Тикан).
“Кунга қараб толмайди,
Кундан кўзин олмайди” (Кунгабоқар).

5. Яширинган нарсанинг қиёфаси, алоҳида белгиси қиёсланади:

“Устидаги кўйлаги,
Худди қоғозга ўхшар.

Тўғрасанг, жаҳли чиқиб,
Кўзингни дарров ёшлар” (Пиёз).

Топишмоқларда бир нарсанинг бир эмас, бир нечта белгилари, иккинчи нарсага таққосланиши ҳам мумкин. Масалан: “Ер остида олтин қозик” топишмоғида сабзининг шаклан қозикқа ўхшаши, унинг ранги олтинни эслатиши ва ер остида ўсиши уйғун тарзда қайд этилган. Бундай топишмоқларни топиш нисбатан осонроқ амалга ошади. Яна бир хил топишмоқларда инкор қилувчи маъно етакчи бўлади:

“Хўппа семиз,
Туки йўқ.
Териси қалин,
Туки йўқ”

ёки

“Қони бор,
Жони йўқ” (Тарвуз).

Одатда, топишмоқлар халқ ҳаётининг ҳамма соҳаларини эгаллагани билан ҳам диққатга сазовор. Маиший ҳаётдаги, ижтимоий муҳитдаги муносабатлар топишмоқ мавзуларида ўз ифодасини топади. Кўрпа, қулф, қозондан тортиб қози, судхўрларнинг кирдикорларигача топишмоқларда акс этиши мумкин. Халқ топишмоқларини мукаммал ўрганган Зубайда Ҳусайнова 1981 йилда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан эълон қилинган “Топишмоқлар” китобидаги матнларни тартиблаштиришда уларни йирик икки гуруҳга ажратади: “Анъанавий топишмоқлар” ва “Янги топишмоқлар”. Биринчи гуруҳда Осмон, ер, сув; табиат ҳодисалари, йил фасли ва мавсум; одам, унинг аъзолари ва хислатлари – жами 21 мавзу жамланади. Янги топишмоқларда электротехника, радиотехника, мактаб ва ўқув қуроллари – жами 9 мавзу жамланган. Маълум бўладики, топишмоқларда акс этмаган мавзунинг ўзи йўқ экан. Топишмоқлар шаклан насрий ва шеърий бўлиши ҳақида айтган эдик. “Дарахт устида лангар” (анжир), “Сой ичида саксонбой” (бурга), “Тоғ устида ўрмон бор” (соч) каби намуналарни насрий топишмоқлар қаторига қўшамиз.

“Узун-узун ўз келди,
Узун бўйли қиз келди.
Қоши қалтираб келди,
Кўзи ялтираб келди” (ёмғир).
ёки

“Узун-узун из кетди,
Узун бўйли қиз кетди.
Тошга тегди тарқ этди,
Сирғалари ярқ этди” (сув)
каби намуналарни шеърий топишмоқлар деймиз.

Маълумки, ҳаётда биз муносабатда бўлган ҳар бир нарса-предмет жуда кўп хусусиятларга эга бўлади. Уларнинг ранги, кўриниши, вазифаси, вазни турличадир. Шунинг учун ҳар бир нарса ҳақида бир нечта топишмоқ тўқиш мумкин. Айни пайтда бир нарса ҳақидаги топишмоқда ифодаланган белгилар бошқа нарсада ҳам мавжудлиги учун жавоб ҳам бир хил бўлмаслиги мумкин. Масалан, оддий бир томчи ҳақида топишмоқлар тўпламида 14 та намуна келтирилган. Агар биттасида “Тумшуксиз чумчуқ муз тешар” дейилса, иккинчисида “Жингила сичқон ер қазир” дейилади, учинчисида эса “Ўтмас пичоқ ер кавлар” тарзида яратилган. Лекин уларнинг ҳаммасида бир томчи сув ҳақида фикр юритилади. Сув ҳақида эса 19 та топишмоқ келтирилган. Баъзан бир нарсанинг хусусиятлари бирма-бир санаб ўтилади ва жумбоқнинг осон топилиши таъминланади:

“Кўл эмас, дарё эмас,
Ичида музлайди сув.
Жазирама ёзда ҳам,
Иссиқ ўтказмайди у.
Усти боши темирдан,
Шундан жойи тўрдан” (музлатгич).

Бундай топишмоқларни нарса ҳақида тўқилган ҳикоя дейишимиз мумкин. Чунки таърифда ҳар бир белги ва хусусият эринмай баён этилади. Юқорида қайд қилганимиздек, битта топишмоқнинг бир нечта жавоби бўлиши ҳам мумкин. Масалан, “Узун терак, ичи ғовак”. Бу топишмоққа камиш, мўри, милтиқ жавобларини бериш хато бўлмайди. Ёки: “Тепдим, тепдим, теракка чиқдим”нинг жавоби нарвон ва эгарланган отга чиқиш билан изоҳланади.

Халқ орасида яшаб келаётган топишмоқлар бир жумбоқли ва кўп жумбоқли бўлиши мумкин. Аввалроқ мисол қилиб келтирган сув, жийда, шамол, танбур ҳақидаги топишмоқлар бир жумбоқли ҳисобланади. Шеърий мисралар сони бу ўринда алоҳида аҳамият касб этмайди: 6 мисрадан иборат топишмоқнинг жавоби музлатгич эди. Аммо шундай топишмоқлар ҳам борки, уларга жавоб бериш учун икки ва ундан ортиқ нарсаларни эслашга тўғри келади:

- Тоғда талаймонни кўрдим,
- Сувда сулаймонни кўрдим.
- Тузсиз пишган ошни кўрдим,
- Юмалаб ётган тошни кўрдим.

Бу топишмоқдаги тўрт мисрада тўртта нарса яширинган. Биринчисида бўри, иккинчисида балиқ, учинчисида сумалак, тўртинчисида тошбақа сўзлари яширинган. Олима Зубайда Хусаинова баъзан топишмоқларда арифметик рақамлар сонини топиш талаб қилинишини ёзади. Масалан: “Бир тўда ғоз учиб борар экан. Бир ғоз рўбарў келиб: “Эй юз ғоз, соғ-саломат бормисиз”, - дебди. Шунда улардан бири айтибди: “Биз юз ғоз эмасмиз, яна бир миқдори ғоз бўлса, яна бизнинг ярмимиз миқдори ва ярмимизнинг ярми бўлса, у вақтда сен қўшилсанг, юз ғоз бўламиз”, - дебди. Ҳаводаги ғоз қанча эди?

Жавоби: $36 + 36 + 18 + 9 + 1 = 100$.

Халқ оғзаки ижодидаги топишмоқлар бадиий жиҳатдан ҳам сўз санъати ҳисобланган адабиётда қўлланган жуда кўп санъатларга бой. Бу санъатларнинг топишмоқда учрайдиган энг оммавийси истиорадир. Ойна – кўз, илон – соч, қизил тойчоқ – тил каби ўнлаб мисолларда истиора санъати келган.

Ёзма адабиётда талмиҳ санъати машҳур. Хусусан, Алишер Навоий ғазалларида шундай байт бор:

Кўп ўқудим Вомику, Фарҳоду, Мажнун қиссасин,
Ўз ишимдин бул ажаброқ достоне топмадим .

Байтдаги Вомиқ, Фарҳод, Мажнун исмлари талмиҳ санъатига мисол бўлади. Яъни шоир ўз ҳис-туйғуларининг оддий эмаслигини таъкидлаш учун ишқ йўлида изтироб чеккан ошиқлар рамзига айланган қаҳрамонларнинг исмларини мисол қилиб кўрсатади. “Талмиҳ” сўзининг маъноси “қаратмоқ”дир.

Топишмоқларда ҳам ана шундай исмлар учрайди. Тахмин қилиш мумкинки, бу исмли одамлар бир вақтлар машҳур бўлганлар, лекин вақт ўтиши билан аста-аста халқ хотирасидан ўчганлар:

“Сарибой акам ичкари,

Соқоллари ташқари” (сабзи, маккажўхори).

Шунингдек, “Токчама-токча, Саматжон бойвачча” (сичқон),

“Осмони ресмон, Мулла Абдурахмон - беустихон” (бит) каби мисолларда ҳам исмлар учрайди.

Топишмоқларда тазод (қаршилантириш) санъати намуналаридан ҳам фойдаланилган:

“Ош ичида тош,

Тош ичида ош” (сумалак, тошбақа, ёнғоқ).

Бу матнда хатто қофия санъатининг мураккаб тури тарсиъ (мисралардаги ҳамма сўзларнинг қофияланиб келиши) ҳам ўрин олган. Бадиий адабиётдаги жонлантириш (ташхис) санъати топишмоқларнинг асосий тасвир воситаларидан бири ҳисобланади.

“Қорабой отдан тушди,
Болалари югуришди” (қозон, товоқ, коса).

“Икки сингил,
Оғир - енгил” (тарози).
Баъзан жонлантиришнинг гапиртириш (интоқ) усули ҳам учрайди:
Зув этди билдингми,
Зувиллаб кетди билдингми?
Кўланкаси кумушдан,
Кулиб кетди билдингми? (милтиқ, ўқи).

Бундай мисоллар халқ топишмоқларининг ҳақиқий сўз санъати намунаси эканини қайта-қайта далиллайдиган омиллардир. Юқоридаги саҳифаларда топишмоқларнинг халқ эртаклари, дostonлари билан алоқаси ҳақида маълумот берган эдик. Топишмоқлар айна пайтда мақоллар, қўшиқлар билан ҳам яқин муносабатда шаклланган. “Бўрининг оғзи еса ҳам қон, емаса ҳам қон” мақоли топишмоқ ўрнида ҳам келиши мумкин ва унинг жавоби ёғ хумча, кади бўлади. “Асалдан ширин, заҳардан аччиқ” (тил) топишмоғи эса “Ширин сўз – шакар, аччиқ сўз – заҳар” тарзда такрорланади.

3. Ҳусаинова ўзининг топишмоқлар ҳақидаги тадқиқотида

“Ёмғир ёғалоқ,
Тарвуз юмалоқ,
Жаладан қўрқмас,
Лаққа бақалоқ” (балиқ) ва
“Ғоқ-Ғоқ-Ғоқ,
Думоғим чоқ,
Сувда сузиб юраман,
Кўп кайфлар сураман” (ғоз)

топишмоқлари болалар қўшиқлари сифатида ҳам айтилишини кўрсатиб ўтади.

Халқ топишмоқлари мақоллар каби ёзма адабиёт вакиллари ижодига ҳам ўз таъсирини ўтказган дейиш мумкин. Топишмоқларнинг яралиши мақсадидаги “Ўйла, изла, топ” тамойили ёзма адабиётдаги луғз (чистон), муаммо ва тарих жанрларида етакчи ҳисобланади. Хусусан, Алишер Навоий бир чистон (луғз)ида шундай ёзади:

Не шўх эрурки, улус кўнгли ичра савдоси
Анинг юзидаги хатлар каби муҳаррардур.

Кумушдурур танию қиммати анинг лекин
Ўн икки ўз танидек важҳ ила муҳаррардур.

Ишида ул ўн икки ҳар бирисидур дино
Ки, адл сиккасидин юзларида зевардур.

Магарки англади хумсул муборак асрорин
Ки, сони бу адад ўлмиш, агарчи юз мардур.

Гадоға хумсидин ар салтанатдурур, не ажаб
Қачонки беклик анинг рубъидин муссардур.

Чистонда эл кўнглига савдо (ақлдан озиш) солувчи, юзида таҳрир қилинган муҳри бор нарса нима, деб савол қўйилган. Бу саволнинг жавоби “Танга” бўлади. Яъни шоир нарсанинг белгиларини санаган ва жавоб топишни сўрамоқда. Увайсийнинг “Анор”, “Қайчи” чистонлари машҳур. Муаммо жанрида шоир байт ёзади, байтда муайян амалларни бажариш лозимлиги кўрсатилади. Агар ана шу амаллар тўғри бажарилса, исм вужудга келади. Масалан, Алишер Навоий байтини келтирайлик:

“Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от”.

Байтнинг иккинчи мисрасидаги “саодат” сўзидан “от” олинса (чиқса яхшилик била от), “Саъд” исми ҳосил бўлади.

Мумтоз адабиётимизда олий саркардаларнинг ғалабалари, катта қурилишларнинг якунланиши, олий мартабали одамлар оиласида фарзанднинг туғилиши ёки машҳур олим – алломаларнинг вафот этиши муносабати билан шоирлик иқтидори бор адиблар “тарих” ёзганлар. Тарихни ташкил этувчи ҳар бир сўз таркибидаги ҳарфлар алоҳида рақамларни билдирган. Бундай тизим илмда абжад деб аталган. Абжад ҳисобининг асосини араб алифбоси ташкил этган бўлиб, алиф – 1, бо – 2, жим – 3, дол – 4, ҳо – 5, вов – 6 рақамларини ифодалаган. Охирги ҳарфлар зод – 800, зо – 900 ва ғайн – 1000 рақамларини англатган. Масалан: Дурбек “Юсуф ва Зулайхо” достонининг ёзилган йилини абжад ҳисоби билан қуйидаги байтда берган:

“Зод”(ض) эди тарих тақи “ҳе” (ح) ю “дол”(د)
Муддати ҳижратдин ўтуб моҳу сол.

Байтда келтирилган уч ҳарф ифодалаган рақамлар қўшилса (ض - 800 + ح - 8 +

– 4), 812 чиқади. Демак, достон ҳижрий 812 (милодий 1409) йилда ёзилган экан.

Шундай қилиб, чистон, муаммо, тарих жанрларидаги бошқотиргич вазияти халқ оғзаки ижодидаги топишмоқлар билан муштаракликни белгилайди. Топишмоқларда ҳам, ёзма адабиётдаги учта жанрда ҳам инсонни ўйлашга, қиёслашга, излашга чорловчи фазилат намоён бўлади.